

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Філологічний факультет
Кафедра загального та прикладного мовознавства

Завідувач кафедри

Володимир ГУТОРОВ
(підпис) (ініціали, прізвище)
“ ” 2023 р.

Українсько-російський білінгвізм і диглосія в сучасному комунікативному просторі Харкова під час повномасштабного вторгнення у 2022 році

Кваліфікаційна робота
студента(-ки) 4 курсу
першого (бакалаврського) рівня
спеціальності 035 Філологія
спеціалізації 035.10 прикладна лінгвістика
освітньо-професійної програми
«Прикладна лінгвістика та англійська мова»
Шитикової Анастасії Дмитрівни

Керівник
Дубовик Наталія Миколаївна
доцент закладу вищої освіти
кафедри загального та прикладного
мовознавства

Оцінка
за національною шкалою _____

Кількість балів: _____

Голова комісії

Ігор ЧОРНИЙ
(підпис) (прізвище та ініціали)

Харків – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ БІЛІНГВІЗМУ І ДИГЛОСІЇ	4
1.1. Дослідження білінгвізму. Історія питання	4
1.2. Дефініція диглосії та його зв'язок із білінгвізмом	11
РОЗДІЛ 2. ЛІНГВОЦИД УКРАЇНЦІВ ЯК ІСТОРИЧНА ПРОБЛЕМА	17
2.1. Валуєвський циркуляр	17
2.2. Емський указ	20
РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІД ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ	24
3.1. Принципи створення анкети при експериментальному дослідженні білінгвізму	24
3.2. Динаміка мовної поведінки в Харкові	30
ВИСНОВКИ.....	44
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	46

ВСТУП

Білінгвізм і диглосія є актуальними питаннями сьогодення. Сучасна наукова спільнота все частіше звертається до вивчення цього питання, особливо у регіонах, де панує двомовність. Українські мовознавці вивчають та аналізують поширення двомовності та диглосії у різних регіонах України.

Вибір теми кваліфікаційної роботи обумовила **актуальність** цієї проблеми, яка полягає у недостатньому дослідженні мовної ситуації та особливостей мовної поведінки жителів Харкова під час повномасштабного вторгнення.

Мета дослідження полягає у визначенні динаміки поширення білінгвізму та диглосії у комунікативному просторі Харкова на основі проведення онлайн-опитування.

Об'єктом дослідження є мовна поведінка жителів Харкова.

Предмет дослідження – білінгвізм та диглосія у мовних тенденціях міста Харків.

Відповідно до мети, об'єкта та предмета дослідження визначено такі завдання кваліфікаційної роботи:

1. Визначити поточний стан дослідження білінгвізму та диглосії, охарактеризувати загальні трактування поданих понять, систематизувати та узагальнити класифікацію конкретних аспектів.
2. Проаналізувати специфіку феноменів білінгвізму та диглосії, окреслити співвіднесення цих понять.
3. Виділити основні чинники, що призвели до поширення досліджуваних питань.
4. З'ясувати динаміку білінгвізму та диглосії; виявити наявність переважної у суспільстві мови.
5. Узагальнити мовну поведінку харків'ян у світлі суспільно-політичних подій.

РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ БІЛІНГВІЗМУ І ДИГЛОСІЇ

1.1. Дослідження білінгвізму. Історія питання

Мовне питання у нашій державі наразі потребує пріоритетної уваги, бо через повномасштабне вторгнення, мовна ситуація в країні загострилася. У період становлення нашої країни, як незалежної держави, поставало багато проблем, пов'язаних з українсько-російським білінгвізмом і диглосією, адже радикальна та жорстока політика русифікації, котра передбачала співіснування української та російської мови на одному державному рівні, призвела до існування двомовності в деяких регіонах України, що зрештою стало причиною конфліктів між українськими монолінгвами та українсько-російськими білінгвами.

Білінгвізм – це доволі різнобічний феномен, який цікавить представників різних наукових галузей [Лушпай, 2009, с. 56]. Білінгвізм досліджується не тільки у мовознавстві, а й у психології, соціології, філософії та політології. Питання білінгвізму детально вивчалось багатьма науковцями, що призвело до значної кількості теорій і різних припущень, тому це питання є неоднозначним і потребує детального аналізу, обґрунтування та узагальнення.

Як зазначає Ф. Бацевич у книзі «Словник термінів міжкультурної комунікації»: «білінгвізм – це реалізація здатності користуватись по чергово двома мовами; практика по чергового спілкування двома мовами» [Бацевич, 2007, с. 24]. Також книга «Словник сучасної лінгвістики» висуває таке визначення білінгвізму «...це взаємодія двох або трьох мов у тому самому мовному колективі, мовному соціумі» [Загнітко, 2012, с. 92]. Підсумовуючи подані трактування, можна зробити висновок, що в сучасному українському мовознавстві цей аспект являє собою перемикання білінгвом мовних кодів у комунікативних взаємодіях в соціумі.

Дослідження питання білінгвізму було і залишається доволі актуальним. Цією проблематикою займалися такі іноземні науковці: Ч. Фергюсон [Ferguson, 1971], У. Вайнрайх [Weinreich, 1953], Дж. Фішман [Fishman, 2003], Ф. Грожан [Grosjean, 2007], Г. Шугардт [Schuchardt, 1928], тощо. Зазначені лінгвісти ретельно досліджували питання білінгвізму та диглосії, висували класифікації цих аспектів, вивчали взаємозв'язок двомовності з інтелектуальною складовою та аналізували психологію мовної особистості.

Вагомий внесок зробив вчений У. Вайнрайх, який визначив термін «білінгвізм» як «...поперемінне використання двох мов» [Weinreich, 1953, с. 22]. Його трактування білінгвізму вважається загальноприйнятим у лінгвістичному суспільстві. Через те, що природа білінгвізму багатоаспектна, існує багато інших припущень щодо цього питання. Вчений-лінгвіст К. Бейкер вважає, що «двомовні люди зазвичай використовують свої дві мови з різними людьми, в різних контекстах і для різних цілей» [Baker, 2001, с. 44]. Л. Блумфілд дотримується точки зору, що білінгвізм являє собою «співіснування двох мов на рівні носія» та припускає, що різниця володіння двома мовами може бути доволі відносною [Bloomfield, 1933, с. 56]. Альтернативну думку мав і французький лінгвіст А. Мейє. Він зауважував, що неможливо знати дві мови на одному рівні при двомовності [Meillet, 1921, с.121].

Питання білінгвізму активно гостро стоїть в українському науковому дискурсі. Вагомий внесок у дослідження білінгвізму зробили такі українські мовознавці, як: О. Ткаченко [Ткаченко, 2004], Л. Масенко [Масенко, 2010], Я. Радевич-Винницький [Радевич-Винницький, 2011], Ю. Крапива [Крапива, 2015], А. Загнітко [Загнітко, 2013], Н. Шумарова [Шумарова, 2000], Г. Мацюк [Мацюк, 2004], І. Дзюба [Дзюба, 2005], Н. Матвєєва [Матвєєва, 2019], Є. Мацнєва [Мацнєва, 2016]. Ці лінгвісти активно висвітлюють питання жорсткої русифікації і оцінюють мовну ситуацію в певних регіонах України, аналізують комунікативні особливості білінгвів та причини ускладнення взаємодії в спілкуванні двомовців українською або російською мовою.

Наукові роботи вищезазначених мовознавців містять у собі здебільш прикладні дослідження питання двомовності. Л. Масенко у книгах «Мова радянського тоталітаризму» [Масенко, 2017] та «Мова і суспільство» [Масенко, 2004] досліджує специфіку формування двомовності та аналізує політику Росії та СРСР відносно країн, які були у складі СРСР. І. Дзюба у своїй праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» провів детальний аналіз розповсюдження російської мови в радянських країнах (на той час), критикував шовіністську політику радянської влади в Україні та вважав, що вона суперечить інтересам українського народу [Дзюба, 2005, с. 15]. В результаті, радянська влада ув'язнила автора та оголосила його працю кримінальною та антирадянською, що доводить нам невизнання української ідентичності російською владою та існування репресій по відношенню до українських лінгвістів. Н. Матвєєва розробила декілька досліджень щодо поширення білінгвальної спільноти в центральних регіонах України [Матвєєва, 2019]. Сутність її робіт полягала у визначенні кількості білінгвів, дослідженні явища «диглосія» та в узагальненні суперечливих моментів терміну «білінгвізм» [Матвєєва, 2019].

У радянських мовознавців існувало багато наукових робіт, теорій і думок щодо питання білінгвізму та диглосії, але, як стверджує українська лінгвістка Н. Матвєєва [Матвєєва, 2021], їх дослідження були побудовані на політичній основі, адже «...в СРСР двомовність неросійських народів у союзних республіках трактували як позитивне явище» [Матвєєва, 2021, с. 21]. Політика СРСР та нині Росії тоді і дотепер висувала думку про співіснування двох мов, зокрема російської, що призводило до неадекватної форми білінгвізму. Українська лінгвістка Л. Масенко у своїй книзі «Мова і політика» [Масенко, 1999] критикує такі методи насильницької двомовності та стверджує, що такі прийоми призводять до існування російської мови як домінуючої, що потім спричиняють асиміляцію рідної мови, її витіснення і знищення у певній національній спільноті [Масенко, 1999, с. 12]

Білінгвізм активно вивчається у сфері психології та соціології. Гостра зацікавленість вченими цим аспектом призвела до великої кількості суперечностей, різноманітних припущень з цього приводу. Це спонукало створення класифікацій цього аспекту задля деталізації розуміння цього питання, адже існує багато психологічних, соціальних та індивідуальних факторів, що впливають на цей процес. Науковці зазначають, що стає двомовною через ряд чинників: психологічний тиск, соціальне оточення, географічні та політичні особливості. Так, Л. Блумфілд запевняє, що однією з основних причин існування явища двомовності є особливості в соціальному довіллі людей з дитинства [Bloomfield, 1933, с. 55]. Французький лінгвіст Ф. Грожан також висував критерії, що зумовлювали білінгвів використовувати мовні коди залежно від індивідуальних та вікових особливостей. Він виділяв і такі умови змінювання мови спілкування: місцезнаходження (заклад освіти, регіон перебування), тема розмови та її лексичні особливості, а також, один з основних критеріїв, певні співрозмовники, особливості їх мовної поведінки [Grosjean, 1984, с. 7–8]. Зокрема, спираючись на подані критерії, слід виділити індивідуальну та масову двомовність. Л. Масенко пояснює індивідуальний білінгвізм як вміння орудувати двома мовами окремими членами в одномовному довіллі [Масенко, 1999, с. 9]. На додачу до зазначеного терміну, авторка надає приклад індивідуальних білінгвів – це, здебільш, перекладачі [Масенко, 1999, с. 10]. Також вона притримується думки, що феномен індивідуального білінгвізму – це доволі позитивне явище, адже знання двох або кількох мовних кодів надає можливість вільно спілкуватися з іноземцями, що полегшує можливість збагатити свій інтелект іншими культурними особливостями. Авторка підкреслює той факт, що кожна країна потребує індивідуальних білінгвів для підтримання міжнародних культурних і політичних відносин. Абсолютно протилежне значення, на відміну від індивідуального білінгвізму, виявляють у масовому білінгвізмі. Також деякі автори ще визначають цей термін як тотальний білінгвізм. Цей аспект Л. Масенко описала як володіння двома мовами

великою кількістю людей у певних обставинах [Масенко, 1999, с. 10]. Авторка акцентує увагу на причини виникнення двомовного білінгвізму та висуває думку колоніальної залежності однієї країни від іншої, що в подальшому випадку спричиняє до витіснення домінуючою мовою рідної мови та втрати народної самоідентичності. Слід зазначити, що наука кінця XIX першої третини XX ст. розглядала білінгвізм на індивідуальному рівні як негативне явище. Вважалося, що білінгвізм заважає повноцінному засвоєнню мови, несприятливо впливає на когнітивні здібності індивіда, заважає формуванню ідентичності [Lambert, 1956, с. 89].

Розрізняють повний і частковий білінгвізм. Так, українська мовознавиця Н. Матвеєва пояснює у своєму дослідженні [Матвеєва, 2021, с. 30–31], що повний, або суцільний білінгвізм поширений беззаперечно в соціокультурному середовищі, а якщо двомовність розповсюджується на певні соціальні групи (працівники специфічних сфер роботи, науковці, тощо), тоді зазначені особливості вважаються ознаками часткового, або групового білінгвізму.

Як і зазначено раніше, білінгвізм є багатограним явищем, тому він не обмежується лише лінгвістичною сферою. Багато вчених давали свої визначення поняттю «білінгвізм», ретельно вивчали це поняття з інших сторін, тому це поняття пліч-о-пліч встає зі сферою психології. Питання феномену білінгвізму викликало чималу зацікавленість серед дослідників у галузі психології, що призвело до існування класифікації двомовності на основі індивідуальних мовних показників та особливостей людської свідомості, адже причинами двомовності на психологічному рівні можуть бути своєрідні маніпуляції, залежності, моральні тиски на психіку людини. Вчений У. Вайнрайх [Harris, 2004, с. 16] висунув ще три типи білінгвізму: змішаний, координативний та субординативний. Змішаний білінгвізм базується на злитті двох мовних кодів в одну систему та поверхневій різниці мовних кодів. Координативний білінгвізм являє собою співіснування двох мовних систем, кожна з яких є незалежною. Основою субординативного

білінгвізму є побудування системи набутої мови на базі першочергово мовного коду.

Українські лінгвісти також ретельно досліджували особливості білінгвізму та висували свої класифікації. С. Семчинський викоремлює такі види білінгвізму: чистий, координативний та субординативний [Семчинський, 1974, с. 53–55]. Чистий білінгвізм, який також ще називають ідеальним, ґрунтується на повноцінному та незалежному існуванні двох мов. Координативний білінгвізм, спираючись на думку вищезазначеного лінгвіста, означає вміння двомовця орудувати двома мовними кодами залежно від різноманітних ситуацій [Семчинський, 1974, с. 54]. Також володіння двома мовами білінгвом на неоднаковому рівні та здебільше використання в комунікативних діях тільки однієї мови є ознакою субординативного білінгвізму. Можна помітити помірну схожість між теорією У. Вайнрайха [Weinreich, 1953] та С. Семчинського [Семчинський, 1974].

Існують класифікації білінгвізму, які базувалися на особливості засвоєння мовного коду. У. Вайнрайх розрізняв білінгвізм за декількома факторами: хронологія вивчення мови, спосіб опанування мови, актуальність мови та рівень володіння мовами. За ознакою хронології вивчення мови двомовцем, мови систематизують на першу, другу і далі [Узунов, 2014, с. 84]. За критерієм способу опанування мови, розрізняють природний і штучний білінгвізм [Узунов, 2014, с. 85]. Природний білінгвізм – це явище володіння двома або декількома мовами, зумовлене перебуванням індивіда в іншомовному докільлі. Штучна двомовність, у більшості випадків, спричинена вивченням першою іноземної мови за навчальними та освітніми посібниками. Чинник актуальності мови призводить до класифікації мови на основну та допоміжну. Фактор рівня володіння мовами поділяє двомовність на повну і неповну. Повна двомовність – це володіння двома мовами на одному рівні, тоді як неповна двомовність включає в себе деякі розбіжності у володінні мовними кодами [Узунов, 2014, с. 85].

В іноземному науковому дискурсі маємо різні класифікації білінгвізму. К. Бейкер, який ґрунтовно дослідив питання упорядкування класифікації білінгвізму [Baker, 2001, с. 3] та висунув нові види білінгвізму – вибірковий і обставинний. Як зазначає автор, вибірковий білінгвізм надає індивіду змогу обирати мову для майбутнього вивчення, спілкуючись, водночас, тільки однією мовою, рідною [Baker, 2001, с. 3–4]. Такий метод не призводить до асиміляції рідної мови і не загрожує її зникненню. Щодо обставинного білінгвізму, автор пояснює, що це явище являє собою вивчення іншої мови і спілкування нею в подальшому та залежить від умов, через які людина повинна змінити мову спілкування [Baker, 2001, с. 4]. Тобто, можемо зробити висновок, що феномен притаманний людям, які змушені були мігрувати закордон та спілкуватися іншою мовою через перебування в іншомовному суспільстві.

Також, К. Бейкер визначає ще два типи білінгвізму – мінімальний і максимальний [Baker, 2001, с. 6], що за сенсом переважно схожі на припущення У. Вайнрайха [Узунов, 2014, с. 85]. Мінімальний білінгвізм означає володіти мовою на мінімальному рівні, але мати можливість обмінюватися інформацією в іншомовному середовищі. Максимальний білінгвізм має протилежне значення і описується автором як можливість орудувати двома мовами на впевненому рівні.

Подібну класифікацію пропонувала й українська філологиня Т. Бурда [Бурда, 2001]. Дослідниця демонструвала два види білінгвізму – бікультурний і монокультурний [Бурда, 2001, с. 14]. Бікультурна двомовність дещо схожа на обставинний тип білінгвізму, який запропонував британський вчений К. Бейкер [Baker, 2001, с. 4]. Тобто, це явище властиве для індивідів, що змінили місце проживання та перебувають в іншомовному суспільстві, а також вивчають мову, що домінує у певному соціальному довір'ї. Монокультурна двомовність притаманна людям, які опановують іншу мову свідомо, але з певною метою [Бурда, 2001, с. 15–16]. В цьому твердженні теж

можна помітити паралельні думки із припущеннями науковця К. Бейкера щодо вибіркового білінгвізму [Baker, 2001, с. 3–4].

Через велику кількість аналізів та досліджень питання білінгвізму, також існує багато різноманітних припущень, суперечностей та непогоджень між вченими багатьох галузей. Це питання завжди було неоднобічним та потребувало чітких пояснень. Також В. Марсе висунув свої теорії щодо розрізнення поняття білінгвізму та диглосії [Marcais, 1930], що з одного боку, повинно було полегшити трактування цих термінів, а з іншого боку – стало причиною ще більшої кількості вичерпних дискусій між науковцями.

1.2. Дефініція диглосії та його зв'язок із білінгвізмом

Явище диглосії, безперечно, тісно пов'язане із поняттям білінгвізму, адже цей феномен вважають деякі вчені вважають специфічним видом білінгвізму.

З появою поняття диглосії, виникло ще більше суперечок та розбіжностей серед вчених щодо цього феномену. Не дивлячись на різнобічний характер питання двомовності, у цьому аспекті ще простежуються схожі припущення, тоді як у питанні диглосії багато вчених вкладають різні теорії у це поняття.

Загальноприйнятим вважається обґрунтування терміну «диглосія» від одного з основоположників соціолінгвістики, американського вченого Ч. Фергюсона, який описав цей термін як «...взаємодія двох різновидів однієї мови» [Матвеева, 2021, с. 36]. Це явище передбачає собою орудування модифікованим мовним кодом в залежності від певних умов і обставин.

Слід зазначити, що хоч Ч. Фергюсон і ввів цей термін у 1959 році в англomовне лінгвістичне суспільство, поняття диглосії з'являлося у науковому суспільстві значно раніше. Так, уперше диглосія згадувалася в 1885 році Е. Роїдісом у праці «Parerga» [Rhoides, 1885], щоб описати мовну ситуацію в Греції. Хоч тоді ще її умовно називали двомовністю, ідеї мали переважно диглосний характер. З його точки зору, «диглосія» була дещо

конфліктним поняттям. Не можна залишити без уваги той факт, що Е. Роїдіс здійснив величезний вплив на покоління молодих письменників Греції. Згодом, саме поняття «диглосія» популяризував у своїх працях І. Псіхаріс, також аналізуючи мовне питання Греції [Psychari, 1888]. Вчений В. Марсе у 1930 році теж використовував цей термін для опису мовної ситуації в арабомовних країнах [Marçais, 1930]. І тоді тільки через майже 30 років це питання детально проаналізував Ч. Фергюсон і розмежував поняття «білінгвізм» та «диглосія».

Варта увага і думка видатного соціолога Дж. Фішмана, який зазначив, що явище диглосії існує і в країнах, де визнають декілька мов на офіційному рівні та в регіонах, де переважно використовують діалекти та модифіковані форми мовного коду [Fishman, 1967, с. 30]. Він запропонував вважати диглосними ті ситуації, які стосуються не тільки двох споріднених мов, а й двох абсолютно різних на одній території. Це суттєво розширило сферу застосування терміну. Також він закріпив цей термін, як явище не тільки лінгвістики, а й соціолінгвістики, визначивши це поняття як соціологічний феномен.

Якщо багато вчених не розглядали поняття «диглосія», як щось негативне, то Е. Хауген висловлював свою позицію радикально. Він дав своє, вичерпне поняття, «шизоглосія» та вважав поширення цього явища «лінгвістичною хворобою» [Haugen, 1962, с. 63–65].

Феномен диглосії детально досліджувався багатьма зарубіжними дослідниками, тому більшість інших мовознавців теж мають свої ідеї щодо класифікації цього терміну. Як було зазначено вище, пріоритетним трактуванням диглосії у лінгвістичному суспільстві вважається тлумачення Ч. Фергюсона. Слід звернути увагу на той факт, що Ч. Фергюсон описував диглосію як відносно стабільне явище, а також припускає існування відмінного від первинного (місцевого, простого) діалекту варіанту мовного коду, який використовується переважно в літературних творах певного періоду [Матвеева, 2021, с. 36]. Також вчений відзначав існування суто

ділового варіанту модифікованого коду, який використовується переважно в офіціальній документації та, практично, викреслений із побутового життя [Матвеева, 2021, с. 36]. Подібне розмежування функцій диглосії запропонувала українська мовознавиця Лариса Масенко, визначивши високий та низький функціональний різновид мовного коду [Масенко, 2011, с. 47]. Ці функції мають протиставний характер, адже високий різновид використовують здебільш у літературі, а низький – у розмові [Масенко, 2019, с. 46–47].

Слід сказати про твердження лінгвіста Г. Клосса, який виокремлює внутрішню та зовнішню диглосію [Узунов, 2014, с. 85–86]. Внутрішня диглосія дещо схожа на твердження Чарльза Фергюсона та має за основу володіння модифікованою мовою за певних обставин. Зовнішню диглосію пояснюють як «...стан, за якого взаємодіють неспоріднені мови або надто віддалені споріднені» [Узунов, 2014, с. 86–87].

Слід зазначити, що серед українських мовознавців, поки що, є небагато конкретних тверджень щодо явища диглосії, незважаючи на активне дослідження цього питання у науковому середовищі. Так, А. Загнітко подає у словнику таке визначення цьому поняттю: «Диглосія – це паралельне використання залежно від сфер спілкування двох мов або двох форм існування однієї мови» [Загнітко, 2012, с. 201]. Доцільно сказати, що дослідниця та мовознавиця Наталя Матвеева подає наступне значення зазначеному питанню, підсумовуючи всі проаналізовані у її працях дефініції цього аспекту: «Поняття диглосії часто означає існування різних форм мови» [Матвеева, 2021, с. 37]. Можна помітити деякі розбіжності в обґрунтуванні цього питання в суспільстві українськомовного мовознавства. Тож, слід зробити висновок, що в сучасних українських дослідженнях питання диглосії не має єдиної думки щодо цього аспекту.

Незважаючи на суперечливі моменти у трактуванні цього терміну, деякі українські дослідники висувають ознаки, які визначають мовну ситуацію диглосною. Дослідниця Т. Бурда розрізняє домінантну та додаткову мову

[Бурда, 2001, с. 16]. Вона зазначає, що престижність мови та велике значення використання певного мовного коду у комунікації характерне для домінантної мови [Бурда, 2001, с. 16–17]. Також вчена акцентує увагу на тому, що домінантна мова активна у використанні у багатьох сферах соціуму, коли як додаткова мова охоплює тільки окремі сфери [Бурда, 2001, с. 16–17]. Слід наголосити, що таке розмежування, безумовно, викликане соціальними, політичними та культурними чинниками.

Слід звернути увагу на вагомий внесок сучасної дослідниці Н. Матвеевої, яка запропонувала шкалу ознак, за допомогою яких певний індивід на свідомому рівні обирає мову спілкування, за наявності у його довкіллі диглосної ситуації. Вона відзначила наступні різновиди мов за пріоритетністю: «офіційна – неофіційна, престижна – непрестижна, висока – низька, своя – чужа» [Матвеева, 2021, с. 39]. Вчена також зазначила, що саме двомовна ситуація вимагає несвідоме, але рівноцінне володіння двома мовами у певних комунікативних ситуаціях, на фоні підсвідомої диференціації вищезазначених понять [Матвеева, 2021, с. 39].

Вартує уваги той факт, що диглосія у чистому виді – це доволі рідке явище. Зазвичай у комунікативному просторі цей феномен співіснує з білінгвізмом. Таку думку запропонував вчений Дж. Фішман, який присвятив свої праці досліджуванню та аналізуванню мовним ситуаціям, у яких науковець доводить співіснування білінгвізму та диглосії у певних мовних ситуаціях [Fishman, 1967].

Українська вчена Т. Бурда на основі вищезазначених тверджень Дж. Фішмана конкретизує такі типи білінгвізму: недиглосний білінгвізм, повний та частковий диглосний білінгвізм [Бурда, 2001, с. 18]. Повний диглосний білінгвізм передбачає витіснення домінантною мовою додаткової, менш застосованої у суспільстві [Бурда, 2001, с. 18]. Частковий диглосний білінгвізм являє собою неповне усунення менш уживаної мови, де домінантна мова очевидно охоплює більше сфер комунікації. Недиглосний білінгвізм демонструє рівноправне володіння двома мовами, за таким

різновидом мінімізується вірогідність асиміляції низького за рівнем мовного коду [Бурда, 2001, с. 18–19].

Варто наголосити на дослідженні Я. Радевича-Винницького, який акцентує увагу на тому, що стрімкий вплив українсько-російського білінгвізму набув формування ще за часів існування СРСР [Радевич-Винницький, 1997, с. 187]. Вчений підкреслює, що радянська влада пропагувала висування російської мови на перший пріоритет та сприяла активному опануванню поданої мови неросійськими країнами шляхом суворої політики та різноманітних маніпуляцій по відношенню до людей, культурних та наукових діячів, які чинили опір подібному режиму [Радевич-Винницький, 1997, с. 188]. Припускаємо, що така політика спричинила формуванню сучасної мовної ситуації в Україні, яка наразі передбачає співіснування білінгвізму та диглосії, за думкою більшості мовознавців.

Отже, можна зазначити, що диглосія – це доволі специфічне явище, яке має велику низку тлумачень та досліджень, щодо її відношення до білінгвізму. Незважаючи на велику кількість різноманітних припущень, ці явища, безумовно, доповнюють одне одного.

Підсумовуючи вищезазначені твердження, можна зробити висновок, що білінгвізм являє собою перемикання двома мовами у конкретному мовному середовищі, коли як поняття диглосії розглядається як свідомий вибір певного індивіда, яку мову використовувати задля покращення комунікативного результату. Ці поняття можуть як співіснувати разом, так і існувати окремо. Часто ці поняття трактують доволі мінливо та суперечливо. Зокрема масовий білінгвізм та диглосію дослідники трактують негативно у певних ситуаціях. На проблемне сприйняття цих явищ впливають соціальні, психологічні та політичні чинники. Багато українських мовознавців сприймають індивідуальну двомовність більше як позитивний феномен. Варто наголосити на тому, що російські вчені визначають масову двомовність як позитивну ситуацію та іноді закликають до використання російської мови як домінантної на державному рівні, що призвело та

продовжує призводити до асиміляції рідної мови у середовищі країн минулого СРСР. Отже, можна зробити висновок, що явища білінгвізму та диглосії є актуальним питанням сьогодення, яке потребує детального дослідження серед українських мовознавців, задля детального розуміння мовної ситуації в Україні.

РОЗДІЛ 2. ЛІНГВОЦИД УКРАЇНЦІВ ЯК ІСТОРИЧНА ПРОБЛЕМА

2.1. Валуєвський циркуляр

Історичне питання – це невід’ємний складник вивчення формування білінгвізму та диглосії в Україні. Аналіз поширення цих явищ у сучасному комунікативному просторі українців неможливий без усвідомлення реальної політики з боку російської держави. Українська мова протягом багатьох століть страждала від репресій та заборон. Передусім, культура зазнала чисельні спроби її знищення, спотворення та зміни під вимоги радянської, а пізніше російської влади. Німецький філософ Й. Гердер влучно підкреслив важливість мови: «Позбавити народ мови – значить позбавити його єдиного вічного добра» [Фох, 2003, с. 242].

Російська мова вливалась до нас ще давно і поступово, але не окремо, як явище, а в контексті політичної русифікації. Мова стала зброєю в руках російської влади. Одним із етапів знищення української мови та культури в історії України розпочався у 1863 році. Саме в цьому році запровадили Валуєвський циркуляр [Дроб’язко, 2019, с. 73]. Поданий документ є прикладом виявів шовіністської політики з боку російської влади. Сутність цього документу полягала у забороні публікації книжок та в обмеженні веденні освітнього процесу українською мовою [Дроб’язко, 2019, с. 73]. Слід звернути увагу, що також активно закривались недільні школи та заборонялось видання освітніх та навчальних матеріалів українською [Васькович, 1969, с. 4]. Хоч і дозволялось публікувати художню літературу, сам факт існування цього документу був жорстоким щодо нашої мови та талановитих авторів. Поданий циркуляр таки передбачав друкування духовної, релігійної літератури, але за умови повного контролю матеріалу [Васькович, 1969, с. 5].

Також слід зазначити, що зміст документу не передбачав заборони співати українські пісні на концертах та проводити культурні театральні заходи, але реалії були непередбачуваними. Так, українські театральні діячі М. Старицький та М. Лисенко зіткнулися із ситуацією заборони від адміністративної влади співати пісню «Дощик, дощик капає дрібненько» на благодійному концерті [Сірополко, 2001, с. 378]. Задля вирішення проблеми, їм було дозволено перекласти пісні та виконувати їх у подальшому французькою мовою.

Причиною видання цього документу було те, що питання української мови в ті часи ставилось на перший план і у російської влади виникли підозри серед українців щодо «сепаратистських поглядів, ворожих Росії й згубних для Малоросії» [Дроб'язко, 2019, с. 3]. М. Аннеков, київський губернатор від російської влади, пояснював впровадження Валуєвського циркуляру як протидію «малоросійським» задумам від культурних діячів поширювати українську мову та, в подальшому, претендувати на автономність країни [Казакевич, 2013, с. 70]. Варто акцентувати увагу на тому, що губернатор позначав українську мову як «малоросійську», що було проявом суцільної неповаги до українськомовного суспільства та ознакою утиску української національної спільноти. Також підкреслимо, що імперська влада визначала, що поданий документ мав цілком політичний характер [Казакевич, 2013, с. 69]. Вартує уваги і той факт, що в офіційних документах російської імперії не використовувались терміни «українець», «українка», «Україна» та їх подібні словозміни, що демонструє заперечення існування української культури і народу. Аналізуючи коментар вищезазначеного політичного діяча, можна зробити висновок, що російська влада відчувала побоювання та небажання визнавати Україну як незалежну країну, та намагалася максимально заперечити існування мови та культури українського народу. Це твердження остаточно доводять слова П. Валуєва, автора цього документа: «...ніякої особливої малоросійської мови не було, немає і бути не може, і що наріччя їх, вживане простолюдом, є ні чим іншим,

як російською мовою, лише зіпсованою впливом Польщі» [Гдакович, 2022, с. 45]. У цьому вислові простежується факт приниження української мови на державному та соціально-психологічному рівні, намагання витиснути її з ужитку та сформулювати думку меншовартості поданого мовного коду в середовищі російської імперії.

У подальшому, впровадження поданого документу призвело до масштабного переходу на російську мову, особливо в великих містах, в яких панував уряд російської імперії. В таких містах проводився надзвичайно радикальний контроль на вжиток української мови у суспільстві, проводилися репресії проти українських культурних діячів і науковців [Васькович, 1969, с. 3]. Серед таких міст був і Харків, адже це місто користувалося популярністю через географічні особливості.

Безсумнівно, публікування та запровадження циркуляру негативно вплинуло на подальший розвиток української літератури та призводило до повільної асиміляції національної ідентичності. Проблема також полягала у тому, що подана політика русифікації привела до зросту відсотку неграмотності серед українського населення [Васькович, 1969, с. 3–4].

Також, більшість української інтелігенції передислокувались в російську імперію або змінили мову вжитку в наукових, навчальних або літературних матеріалах, за зрозумілих причин. Згодом, урядом були створені секретні комісії для протидії поширенню українства [Васькович, 1969, с. 3]. Дії членів комісії передбачали подальший внесок обмежень проти культурної та освітньої діяльності серед українських вчених, учителів і поетів. Не дивлячись на репресії та переслідування з боку імперської влади, така ситуація стала поштовхом для більшого посилення діяльності культурно-просвітницьких громад, які існували ще до видання Валуєвського циркуляру. Відомими представниками об'єднання громадських рухів були такі культурні діячі, як П. Чубинський, історик В. Антонович, М. Старицький і П. Мирний [Субтельний, 1991, с. 281–283]. Проти М. Драгоманова та С. Подолинського вели репресії та кримінальні впровадження [Субтельний, 1991, с. 282]. Вони

теж були активними діячами громадських рухів. Як наслідок, подібні ситуації передбачали вимушений переїзд в інші країни, як це відбулося у випадку вищезазначених науковців, або, частіше, заслання в незаселені регіони російської імперії [Субтельний, 1991, с. 283]. Вартує уваги і той факт, що автор віршу «Ще не вмерла Україна» П. Чубинський був під пильним наглядом імперської влади та був у засланні, адже його підозрювали у поширенні українськомовної творчості та невігідному для тутешньої влади впливу на народ [Васькович, 1969, с. 3]. Покарання вченого передбачало заборону жити на українських територіях. Вищезазначені приклади – це прямий доказ того, що російська влада знущалась над талановитими культурними діячами України, відбираючи у них Батьківщину.

Отже, можна підбити підсумок, що російська влада на той час максимально пригнічувала українську інтелігентну та культурну спільноту, та будь-які спроби народу досягнути територіальної автономності, незалежності та можливість зберегти національну ідентичність. Вислови з боку політичних діячів від уряду російської імперії вкотре вказують на заперечення існування України як самостійної держави та українського народу, культури та мови загалом. Це є показником тотальної асиміляторської політики з боку російської держави, яка суттєво вплинула на сучасну мовну ситуацію в Україні. Валуєвський циркуляр є безперечним доказом однією з ознак початку лінгвоциду українців, який продовжувався понад сто років.

2.2. Емський указ

Мовне питання не можна розглядати окремо від історичних, політичних та соціально-культурних чинників, адже саме ці процеси і сформували мовну поведінку українців. Слід зазначити, що мовна політика російської влади з кожним роком становилася все жорсткіше. Вводили все більше обмежень, наказів. Видавалися та публікувалися нові документи із заборонами

використовувати українську мову, що впливало на психологічний стан українців, на їх рівень грамотності та на поширеність вживання рідної мови. Попри такі негативні наслідки, певні дії спонукали багатьох сміливців чинити опір імперському, шовіністському режиму. Після видання Валуєвського циркуляру почалася активізація друку українськомовних книжок, посилювалися появи громадських рухів, що призвело до несхвалення влади подібного ритму культурно-просвітницького життя та підштовхнуло до видання у 1876 році Емського указу, який передбачав радикальні зміни в житті українців [Субтельний, 1991, с. 252].

Цей документ пророкував масштабні та кардинальні зміни для українського народу, в негативному сенсі. Указ передбачав повну заборону перекладу та ввезенню книжок українською мовою на територію російської імперії [Васькович, 1976, с. 3–4]. Слід зауважити, що дозволялося публікувати історичні документи, але тільки після ретельних перевірок урядом, який контролювався імперською владою. Також заборонялися сценічні виступи та спів пісень українською, що за планом російської влади, повинно було призвести до втрати української спадщини [Васькович, 1976, с. 4]. Незважаючи на це, українські літературні діячі обходили подані вимоги, видаючи українські твори закордоном, зазвичай, під псевдонімами, адже, як раніше було зазначено, проти незгодних із російською політикою впроваджувалися репресії, вигнання в безлюдні регіони російської імперії на заслання, або інші негуманні методи [Сірополко, 2001, с. 390]. Серед таких діячів був відомий історик і публіцист М. Драгоманов, який був вимушений виїхати в Європу, задля розповсюдження української культури, шляхом друкування журналів і творів українською [Васькович, 1969, с. 7]. Слід зазначити, що вчений неодноразово критикував Емський указ і політику знищення української національної та культурної цілісності [Драгоманов, 1977]. З метою повного контролю друкування літератури було створено «Головне управління в справах друку», яке займалося питаннями цензури в матеріалах, хоча фактично воно забороняло видавати книжки через політичні

чинники з метою пригнітити певні національні меншини [Васькович, 1969, с. 7]. Як висновок, у 1877 році на території російської імперії не було видано жодної книги [Жовтяк-Тараскіна, 2013, с. 66]. Такі крупні міста як Київ і Харків були зросійщені, хоча до того вони були центрами українського культурного розвитку [Жовтяк-Тараскіна, 2013, с. 66]. Зазвичай, управління, яке було відповідальним за питання цензури і друкуванні літературних матеріалів, аргументували відмову у друці як «Написано, очевидно, для дітей, але вони повинні вчитися по-російському» [Сірополко, 2001, с. 389]. Таке рішення висунули щодо публікування книги з оповіданнями для дітей. Згодом, була запроваджена низка наказів щодо заборони публікації української літератури для дітей [Сірополко, 2001, с. 389–390].

Слід визначити той факт, що активно обмежувалася та, здебільш, заборонялася діяльність українських журналістів, наукових товариств і перекладачів. Також заборонялося повністю викладати в освітніх закладах українською мовою, активно впроваджувалася російська, яку розумів малий відсоток здобувачів освіти [Васькович, с. 5–7]. Це призвело до ще більшої поширеності неграмотності серед українського народу, погіршення якості освіти особливо серед українських селян. Григорій Ващенко зазначає те, що «школа навіть у здібних дітей не викликала охоти до науки і цікавості до читання книжок, бо вони були написані чужою мовою» [Васькович, 1969, с. 7]. Це неабияк вплинуло і на педагогічний процес здобування освіти в школах. Через незнання, на той момент, домінантної, російської мови серед вихованців, викладачі значно обмежувалися у використанні новітніх методів педагогіки по відношенню до учнів. Культурний і творчий освітній процес був унеможливлений через нерозуміння навчального матеріалу російською мовою [Васькович, 1969, с. 6]. Подані факти стверджують про впевнене та свідоме рішення російської імперії знищити майбутнє українського народу шляхом руйнації культурної та освітньої складової. Такий асиміляторський процес продовжувався понад тридцять років. Українським дітям буквально

закривали шлях до нормального життя, відбирали можливість мати гідну освіту та роботу.

Також слід звернути увагу на той момент, що українську мову в Емському указі подавали як «малоросійське нарiччя», хоча ще у Валуєвському циркулярі це визначалося як «малоросійська мова» [Васькович, 1976, с. 3–4]. Така важлива деталь, на перший погляд, здається непримітною, але вона пояснює ще більше обурення та несприйняття російською владою української самобутності, національних вимог.

Думка науковців тоді і нині щодо цього указу однозначна. Так, М. Драгоманов неодноразово публікував документи із засудженням Емського указу [Драгоманов, 1877]. Він активно захищав українську мову і культурну спадщину України за кордоном, через вимушений переїзд та підозри у сепаратизмі [Васькович, 1976, с. 7]. Історик та критик тих часів С. Єфремов задокументував у своїх працях, що поданий документ «засуджував на смерть письменство одного з найбільших слов'янських народів» [Васькович, 1969, с. 7]. Сучасний науковець О. Терещенко вважає, що поданий документ був «інструментом цензурного тиску на творчість української національно свідомої інтелігенції» [Терещенко, 2016, с. 38].

Можемо зробити висновок, що Емський указ був доволі радикальним документом, що висвітлював негативне відношення російської влади до українців та їх культури. Період функціонування Емського указу називали «мертвими роками», адже саме в той час політика русифікації вплинула на мовний аспект українців. Такі дії імперської влади мали асиміляційний характер щодо української цілісності, що вважається лінгвоцидом.

РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІД ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ

3.1. Принципи створення анкети при експериментальному дослідженні білінгвізму

Аналіз мовної поведінки в комунікативному просторі харків'ян є основним питань нашого дослідження. Одним із ефективних методів дослідження білінгвізму та диглосії є анкетне опитування. Зазначений спосіб використано у кваліфікаційній праці задля дослідження поширення української та російської мов у Харкові до та після повномасштабного вторгнення. Такий метод дає можливість створити статистичні дані, проаналізувати динаміку білінгвізму та диглосії, виокремити головні моменти. Також за допомогою методу анкетування можна порівняти періодичність використання української та російської мов у певних комунікативних ситуаціях, відношення людей до зазначених мов до та після повномасштабного вторгнення.

Всесвітні проблеми стали поштовхом для розвитку сучасних технологій, що стало причиною спрощення здобуття необхідної інформації в умовах дистанційного життя через певні обставини, та надало можливість створювати соціологічні опитування у вигляді онлайн-анкетування. Задля отримання валідних результатів опитування, які дають змогу якісно проаналізувати явище білінгвізму та диглосії в Харкові, було використано безкоштовний додаток Google Forms, адже він забезпечує систематичне опрацювання даних і створення потрібних діаграм [Єршова, Федушко, Серов, 2019, с. 214]. Цей сервіс надає можливість комфортного та, слід акцентувати, дистанційного опитування в умовах воєнних дій, що значно спрощує збирання відповідей респондентів. Цей сервіс автоматизує процес створення анкетування, пропонуючи автоматично створені шаблони, можливі варіанти відповідей, а також конструювання результатів відповідей у таблиці або

діаграми, розраховуючи потрібні відсотки серед опитаних [Єршова, Федушко, Серов, 2019, с. 214]. Також сервіс надає можливість зазначити необов'язкові питання, що значно полегшує роботу дослідника. Опція додавання фото- або відеоматеріали також надає змогу за необхідністю урізноманітнити опитування та розширити спектр питань.

Для онлайн-анкетування у додатку Google Forms, було створено всього 14 питань. Кожне з них було створено та сформульоване за критеріями, які були запропоновані Є. Суїменко [Суїменко]. При створенні опитування було дотримано: логічна послідовність, компонування та структурування поданих запитань. Також Є. Суїменко пропонує, першочергово, сформулювати зміст і форму опитування [Суїменко, с. 1–3]. Спираючись на тему дослідження та загальні вимоги, було створено 3 питання щодо загальної інформації про респондента, 11 питань стосувались, безпосередньо, мовної ситуації в Харкові. Автор неодноразово акцентує увагу на важливості створення паспорту респондента, який передбачає збір загальної інформації: вік, стать та, за бажанням, ім'я опитуваного [Суїменко, с. 3].

Також, було виконано одну з запропонованих автором вимог складання опитування – це наявність цілі, завдання та предмету дослідження [Суїменко, с. 3]. Завчасно, було сформульовано питання щодо загальної інформації про респондента, створено запитання щодо думок опитаного про нинішню мовну тенденцію використання певних мов в Харкові, виокремлена мета, цілі та предмет дослідження. Друга вимога – це окреслення особливостей можливих респондентів [Суїменко, с. 3]. Основні питання були базовані на визначеному раніше завданні опитування, його цілі, предмету та головній меті. Також, під час утворення логічно структурованого опитування було враховано суспільно-політичні, психологічні та ситуаційні особливості людей. Анкетування містило в собі нейтральне формулювання запитань, які підійшли кожному респонденту, незалежно від його мовної преференції. Остання вимога, визначена автором – урахування можливостей виконання процесу опитування [Суїменко, 4]. Вчений пропонує враховувати фінансові

та технічні можливості, а також акцентує увагу на дотримання термінів, якості та типу проведення здобуття певної інформації для дослідження [Суїменко, с. 4]. Подана вимога, безперечно, була виконана, адже опитування проводилося дистанційно в безкоштовному додатку Google Forms. Слід зазначити, що онлайн формат збору інформації не передбачає дотримання вимоги перебування в певній місцевості. Під час проведення анкетування дотримання термінів було виконано у потрібний період.

В анкетування є певна структура, а саме її композиція, яка складається з назви, короткого звернення, змісту та соціального паспорту респондента. Назва файлу опитування містить в собі аналогічну кваліфікаційній праці. Коротке звернення до опитаного та зміст анкети виконано за всіма потрібними вимогами [Суїменко, с. 4–6].

У короткому змісті є коректне звернення до респондента, визначено мету дослідження, а також зазначено ненав'язливе прохання пройти подане опитування і зроблений акцент на важливості чесної відповіді на всі запитання. Окреслено той факт, що анкета носить анонімний характер. Наприкінці поданого змісту висловлена обов'язкова подяка за участь, що стала допомогою у дослідженні білінгвізму та диглосії.

Основна частина може складатися з блочної структури або мати моноструктурний характер [Суїменко, с. 5]. Блочна структура являє собою розподілення питань на окремі секції, які можуть розрізнятися за смисловим навантаженням. Моноструктурний характер опитування передбачає «наскрізне розташування всіх питань [Суїменко, с. 5]. Наше опитування має моноструктурний характер, адже, як зазначено раніше, всі питання є нейтральними, тому вони не потребують виокремлення на певні групи. Також використана логічна послідовність та динаміка питань від простого до складного, що дає змогу респондентам якісно зрозуміти сутність нашого дослідження, та надати обґрунтовані та осмислені відповіді на подані запитання.

Соціальний паспорт респондента також має місце в нашому опитуванні. Як зазначають соціологи, паспорт обов'язково повинен містити питання про визначення віку і статі респондента [Суїменко, с. 6]. Також, за бажанням, можна надати етнічні, демографічні, освітні, психологічні дані. В опитуванні є 3 запитання для створення якісного паспорту респондента, які надають можливість обрати свою стать та визначити свій вік. Також є питання для позначення імені опитаного, але з поміткою можливості необов'язково відповідати на нього у разі дотриманні повної анонімності з боку респондента. Наприкінці опитування була повторно висловлена подяка за участь у дослідженні.

Відповідно до вимог автора також були реалізовані технічні особливості опитування. У разі необхідності, деякі питання містили вказівки, задля кращого розуміння задачі, поданої респонденту, що гарантує якісні результати аналізу та досягнення бажаної мети [Суїменко, с. 7].

Автор також виокремлює поліграфічну якість матеріалу як окремий чинник кращого створення успішного опитування, але, в умовах дистанційного здобуття певної інформації, деякі пункти не є необхідними. Попри це, наше опитування містить у собі підкреслення важливих моментів, акцентування уваги респондента за допомогою жирного шрифту, використання курсиву в помітках, різний шрифт у запитаннях і відповідях. Адаптуючись до онлайн формату анкетування, замість вимог, які властиві для кольору паперового опитування, було позначено комфортні для респондента кольорові відтінки у додатку Google Forms [Єршова, Федущко, Сєров, 2019, с. 215].

Соціологічне опитування також вимагає дотримання певних технічних правил. Основними з них є: однозначне формулювання питань і тлумачення відповідних понять, стислий формат запитання, його доступність, конкретність та нейтральність [Суїменко, с. 8]. Правило однозначного формулювання було дотримано в нашому дослідженні, адже воно передбачає наявність тільки одного ключового питання. Всі питання та можливі

відповіді не містили неоднозначних моментів, формулювання були конкретними, а також додавалися певні деталі для кращого розуміння респондентом поданого запитання, що свідчить про дотримання правила визначеності в опитуванні. Цей аспект сприяє якісному статистичному збору інформації та результативній обробці отриманого матеріалу. Слід зазначити, що під час створення питань для анкетування було використано правило однозначності понять [Суїменко, с. 7–8]. Поперемінно впроваджувалися ключові поняття, які мали доступне трактування для кожного опитаного. Подані в опитуванні дефініції мали спрощений, але однозначний характер, що дало змогу людям краще зрозуміти сенс питань нашого дослідження та уникнути дезорієнтованості серед респондентів. Задля уникнення розбіжностей у відповідях, під деякими питаннями додавалися зрозумілі пояснення. Так, після питання «Чи помічали Ви за собою використання слів певної мови, спілкуючись іншою мовою?» було наведено пояснення задля кращого розуміння респондентом поданого вислову – «використання російських слів, спілкуючись українською мовою». Також у нашому дослідженні застосовано правило стислого формату запитань, з метою утримання уваги та зацікавленості респондента під час проведення опитування [Суїменко, с. 9]. Формулювання відповідей до запитань нашого опитування також базувались на дотриманні правила визначеності та конкретності, задля отримання розгорнутої відповіді та чітких результатів. Опитування було доступним, адже не містило складних термінів і понять, які могли бути незрозумілими для певних людей, адже відбір респондентів здійснювався довільно серед людей будь-якого соціального та освітнього статусу [Суїменко, с. 9]. Перетворення певних наукових дефініцій на їх спрощені еквіваленти було здійснено без деформації сенсу поданих питань. Наприклад, у питанні «Чи виникали у Вас ситуації, які змушували Вас перейти на іншу мову задля уникнення конфлікту?» не було зазначено терміни «білінгвізм» та «диглосія», щоб уникнути непорозуміння наукової лексики респондентами.

Важливим аспектом у створенні опитування є нейтральність з боку дослідника. Така вимога являє собою відсутність в питаннях і відповідях власних думок анкетера [Суїменко, с. 9]. Є. Суїменко акцентує увагу, що «ні в якому разі не треба «підштовхувати» респондента до бажаних відповідей» [Суїменко, с. 10]. Подане правило було одним із головних, яким послуговувалися під час створення питань до анкетування. Всі запитання для нашого дослідження мають об'єктивний характер, надаючи респонденту можливість свідомо прийняти рішення щодо того чи іншого аспекту. Формулювання питань було створено за всіма необхідними вимогами для забезпечення нейтралітету, задля комфортного збору інформації та уникнення небажаних ситуацій серед респондентів. Задля цього була створена певна тріада відповідей на запитання. Вони містили позитивну, нейтральну та негативну вибірку. Також структурування варіантів відповідей було створено за «принципом симетрії» [Суїменко, с. 11]. Відповіді будувалися за рівнозначною кількістю позитивних і негативних відповідей, коли як «центром» симетрії був варіант невизначеності. Наприклад:

«Як Ви ставитеся до російської мови після повномасштабного вторгнення?»

1. Позитивно.
2. Нейтрально.
3. Негативно.

Одним із основних моментів у створенні анкетування також є володіння психологією запитування. У поданому аспекті акцент переходить на принципи достовірності поданої інформації та її валідності або надійності [Суїменко, с. 11–12]. Під час створення опитування було використано принцип надійності, вдосконалена вибірка варіантів і покращений інструментарій опитування, що призвело до відсутності мінливих відповідей від респондентів. Результати опитування свідчать про надійність формулювання питань та відповідей до них.

Анкетне опитування, безперечно, є доступним методом для збирання необхідної інформації для нашого дослідження під час повномасштабного вторгнення. Особливості сервісу Google Forms полегшили процес створення та проведення опитування, завдяки автоматизованим функціям, поданих у додатку. Під час формулювання запитань були використані всі необхідні методи задля досягнення бажаного результату. Оформлення змісту, питань та відповідей створені згідно з усіма вимогами, що забезпечило уникнення непорозумінь серед респондентом та дослідником. Питання були сформульовані відповідно до кожного можливого респондента, що свідчить про їх нейтральність. Відповіді до питань були сформульовані задля свідомого вибору респондентом кожної відповіді, що є важливим для уникнення мінливих результатів. Подане опитування містить у собі багато інших інструментів задля забезпечення комфортного процесу опитування для респондента, а також успішні результати для анкетера.

Отже, онлайн-опитування нині є важливим допоміжним методом аналізу для соціолінгвістичних досліджень. Такий спосіб значно економить час, ресурси дослідника та респондентів, надає можливість швидкого збору інформації. Також, за допомогою особливостей інструментів сервісу Google Forms є можливість швидкого підбиття результатів щодо кількості респондентів та їхніх відповідей, що пришвидшує процес дослідження та робить його більш ефективним. У сучасних умовах метод онлайн опитування був необхідним способом збору інформації серед харків'ян, задля комфорту та безпеки респондентів.

3.2. Динаміка мовної поведінки в Харкові

Після здобуття Україною статусу незалежності, політична ситуація призвела до змін у мовній поведінці, що закріпились на тривалий час. Українські мовознавці неодноразово вивчали питання поширення білінгвізму

та суржику у харків'ян. Наприклад, праці Т. Крисенко та Т. Суханової досліджували особливості білінгвів Харкова [Крисенко, Суханова, 2016]. Вчені зауважили, що молоді харків'яни більш адаптовані до вільного опанування та володіння українською мовою, ніж люди більш старшого віку, які здебільш володіють російською [Крисенко, Суханова, 2016, с. 160]. Дослідження Ю. Крапиви та Є. Гоф містить у собі динаміку використання росіянізмів і наявність граматичних відхилень під час неформальної комунікації у Харкові [Крапива, Гоф, 2017]. Автори акцентують увагу на відсутності повної автономії між структурами двох мовних кодів [Крапива, Гоф, 2017, с. 165].

Спираючись на згадані дослідження, можна підсумувати, що до повномасштабного вторгнення в Харкові здебільш переважало явище двомовності. Однак повномасштабне вторгнення вплинуло на мовні звички українців і змусило переосмислити питання двомовності в суспільстві загалом. Дослідники стверджують, що на сьогодні російськомовні українці здебільш переходять на українську мову, хоча на початку століття мовна ситуація була протилежною [Бестерс-Дільгер, 2014, с. 71–72]. Наше дослідження аналізує динаміку поширення української мови в сучасному просторі харків'ян, поширення явища білінгвізму та диглосії на основі онлайн-опитування.

Анкетування допоможе краще зрозуміти зміни мовної поведінки харків'ян, їх відношення до української та російської мов під впливом суспільно-політичних чинників і тенденцію використання певної мови в різних сферах суспільного життя українців. Аналіз мовної поведінки зможе простежити поширення зміни мови спілкування у певних комунікативних ситуаціях, змішання мовних кодів і вплив політичної ситуації на вибір мови конкретних респондентів. Також за результатами анкетування можна опрацювати зміну мовної поведінки до початку повномасштабного вторгнення та після. Подане опитування прогнозує зміни мовної ситуації у Харкові найближчим часом.

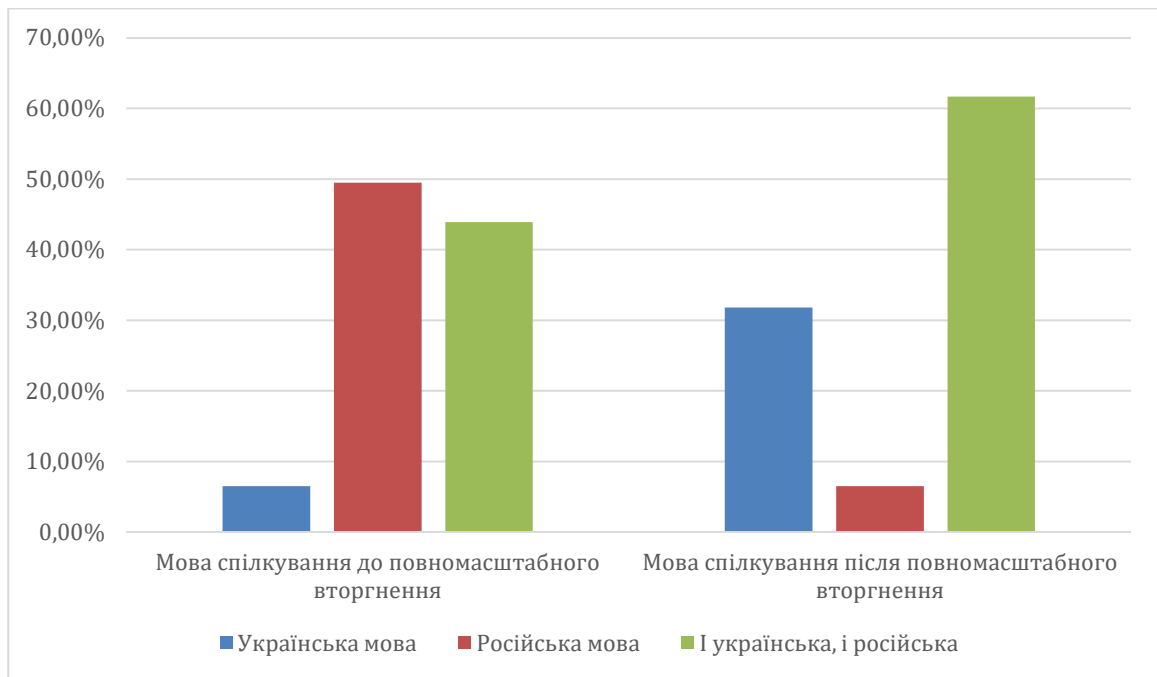
Наше дослідження стосується поширення білінгвізму та диглосії після початку повномасштабного вторгнення. Дослідження мовної поведінки харків'ян дозволить визначити динаміку поширення української мови в умовах воєнних дій. Після повномасштабного вторгнення ми провели опитування тільки серед тих харків'ян, які залишилися в Харкові під час війни, задля точного оцінювання мовної ситуації, адже на зміну мовної ситуації впливає багато чинників. Наприклад, перебування в іншому регіоні України, де переважно спілкуються українською мовою, або перебування в іншій країні, де спілкування рідною мовою мінімізується. Опис результатів нашого дослідження розкриває глобальний розвиток мовної поведінки Харкова на користь української мови. Аналіз результатів також стосується поширення явищу диглосії, яке спричинене сучасними мовними тенденціями, адже, на думку вчених, певний феномен може співіснувати разом з білінгвізмом [Матвеєва, 2021, с. 41].

Загальний обсяг респондентів, що взяли участь у дослідженні, становить 107 харків'яни. Жінки складають 67,3% від усіх опитаних, а чоловіки – 32,7%. В опитуванні не було вікових обмежень, тому вікова категорія становить від 17 до 49 років. Методом отримання результатів є дистанційне, соціологічне опитування респондентів безпосередньо у межах Харкова.

Питання для опитування були базовані на матеріалі українських досліджень явища білінгвізму та диглосії. Дослідження містить здебільшого порівняльний характер мовної поведінки харків'ян до та після повномасштабного вторгнення, задля уникнення хибних результатів. Також, певна низка питань була створена на основі теоретичних тверджень української дослідниці Т. Бурди, яка виокремила екзогенні та ендегенні фактори мовної поведінки мовців [Бурда, 2001, с. 16]. Вчена також зауважила, що важливим є ставлення до певної мови, її престижність, актуальність, статус у суспільстві, адже саме ці чинники наводять на існування диглосного характеру у певному комунікативному просторі [Бурда, 2001, с. 13–15].

Мова спілкування харків'ян

Мовна поведінка харків'ян змінювалася багато років через певні суспільно-політичні чинники. Повномасштабне вторгнення, безперечно, є впливовою причиною для зміни мовних сучасних тенденцій, адже це є стресовою подією для всіх жителів України. Результати нашого дослідження свідчать про суттєву зміну мовних звичок харків'ян в умовах воєнної ситуації. Так, на питання «Якою мовою Ви спілкувалися до повномасштабного вторгнення?» 49,5% від усіх респондентів обрали російську мову спілкування, 43,9% обрали використання української та російської мови на однаковому рівні та тільки 6,5% обрали варіант української мови. Такий результат свідчить про переважне існування явища двомовності до повномасштабного вторгнення. Відповідно до поданих результатів можна зробити порівняльний аналіз використання української та російської мов до та після повномасштабного вторгнення в комунікативному просторі харків'ян. Перейдемо до наступного питання нашого опитування: «Якою мовою Ви спілкувалися після повномасштабного вторгнення?». Спираючись на результати відповідей на це питання та минуле, можна помітити масштабну різницю між відповідями респондентів (Мал. 3.1). Вибір на користь російської мови становить лише 6,5%, що є еквівалентом відсотку вживання української мови до повномасштабного вторгнення. Натомість, вибір вживання української мови становить значно більший результат – 31,8% від кількості всіх респондентів. Слід зазначити, що також збільшився відсоток людей, які використовують українську та російську мову на однаковому рівні – 61,7%.

Малюнок 3.1 Динаміка поширення української та російської мови

Це свідчить про поширення білінгвізму в комунікативних тенденціях харків'ян. Підсумовуючи результати, слід акцентувати увагу на тому, що поширення української мови (частково або суттєво) серед харків'ян значно збільшилося після повномасштабного вторгнення.

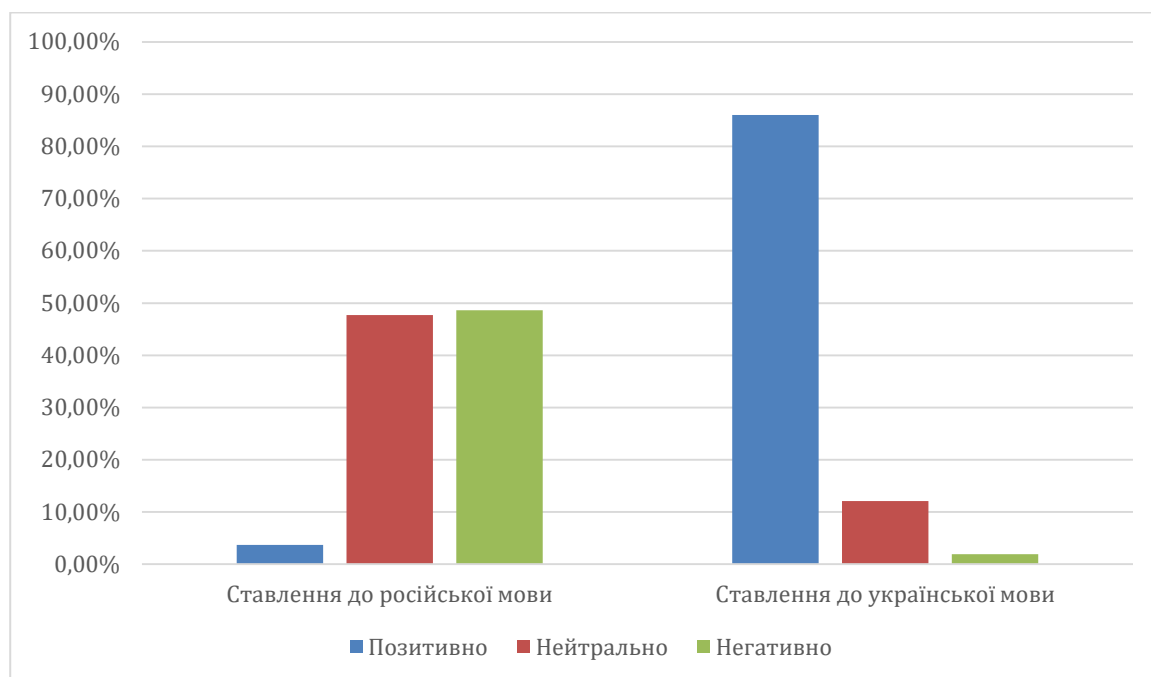
Також ми можемо помітити використання суржикізмів у мовленні харків'ян, адже на питання «Чи помічали Ви за собою використання слів певної мови, спілкуючись іншою?» 88,8% відсотків респондентів надали стверджувальну відповідь, 6,5% відповіли «Ні» та 4,7% утримались від відповіді. Таке явище спричинене, здебільш, володінням двома мовами, постійним перемиканням кодів, а також знаходження людей в білінгвальному просторі. Л. Савицька трактує це явище як «некодифіковану просторозмовну мову, яка виникла внаслідок масової тривалої контактної українсько-російської двомовності в її диглосній формі» [Савицька, 2007, с. 58]. Тобто, співіснування у комунікативному просторі мовців української і російської мови є одним із чинників, що призводять до розповсюдження явищу суржику та його складників: росіянізми, калькування тощо. Подібну мовну особливість помітили вчені та дослідниці Ю. Крапива та Є. Гоф, окресливши у своїй статті наявність русизмів у комунікативних діях осіб, які

переїхали в Харків, та харків'ян ще до повномасштабного вторгнення [Крапива, Гоф, 2017, с. 164]. Зауважимо, що така мовна тенденція спричинена білінгвальним характером мовців у Харкові.

*Ставлення харків'ян до української та російської мов після
повномасштабного вторгнення*

Наступне питання стосувалося ставлення харків'ян до української та російської мови після повномасштабного вторгнення, адже цей чинник також впливає на вибір мови спілкування та на кількість конфліктних або небажаних комунікативних ситуацій, які спричинені негативними преференціями конкретної людини. Також преференції щодо конкретної мови тісно пов'язані з явищем диглосії, адже цей феномен надає одній із мов вищого статусу, чим послуговується носій двох мов у різноманітних комунікативних ситуаціях [Крапива, 2015, с. 20].

На питання «Як Ви ставитеся до російської мови після повномасштабного вторгнення?», 48,6% людей надали негативну відповідь, 47,7% обрали варіант «Нейтрально», 3,7% вказали позитивне ставлення (Мал. 3.2). Також, для порівняння, респондентам було надане наступне питання: «Як Ви ставитеся до української мови після повномасштабного вторгнення?». Згідно з результатами на це питання, можна помітити суттєву різницю між ставленням людей до тієї, чи іншої мови, адже 86% людей відповіли, що мають позитивне ставлення до української мови, 12,1% обрали нейтральну відповідь і тільки 1,9% обрали варіант «Негативно».

Малюнок 3.2 Ставлення українців до української та російської мови після повномасштабного вторгнення

Спираючись на результати попереднього питання, ми можемо помітити такий надзвичайно низький відсоток негативного ставлення до української мови. Російська мова за рік війни здебільшого сприймається респондентами негативно, у порівнянні з українською. Проте, можемо зазначити, що нейтральне та позитивне ставлення до української мови призводить до розуміння харків'янами важливості закріплення української мови в суспільстві. Також для цього характерні відповіді на питання щодо розповсюдження української мови в освітніх та державних закладах.

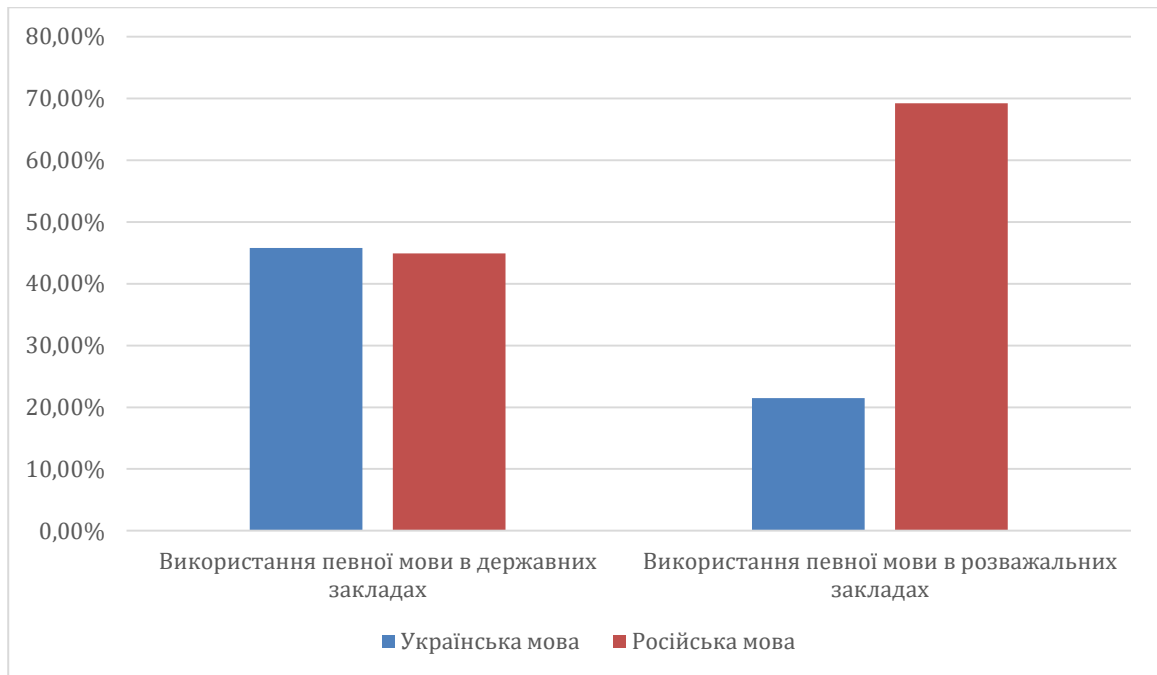
Отже, підсумовуючи все вищезазначене, можна зробити висновок, що простежується спадна градація щодо ставлення до російської мови, яка призводить до активного поширення української мови (частково або суттєво) серед харків'ян під час повномасштабного вторгнення. Подані результати свідчать про існування диглосії. Примітно, що за результатами Всеукраїнського опитування у 2006, жителі Харкова мали більш нейтральне ставлення саме до російської мови, як рідної [Бестерс-Дільгер, 2014, с. 71], тоді як нині помітна висока динаміка на користь української мови серед опитаних.

Мова спілкування в адміністративних і розважальних закладах

Наступне питання, яке розглядалось у дослідженні – це використання російської мови в державних та розважальних закладах. Згідно з законом від Верховної Ради «Про забезпечення функціонування української мови як державної», громадяни України повинні спілкуватися українською мовою у державних, офіційних закладах і послуговуватися українською на робочому місці [Відомості Верховної Ради, 2019, с. 81]. Також результати на наступні питання засвідчили, яка з двох мов закріплена у свідомості харків'ян як «офіційна», а також наявність формальної та неформальної мови, що свідчить про наявність диглосії у комунікативному просторі Харкова. Респондентам було запропоноване питання: «Чи стикалися Ви зі зверненням російською мовою від робітників державних установ?». 45,8% відсотків відповіли «Ні», 44,6% респондентів надали відповідь «Так», інші утрималися від відповіді. Результати на подане питання свідчать про закріплення української та російської мови на паритетному рівні у вищезазначеній сфері комунікування та окреслюють ознаки, характерні для часткового поширення явища диглосії у державних закладах.

Наступне питання, яке розглядалося у нашому дослідженні – це використання української мови робочому місці, але не в державних установах, а в розважальних центрах, які не підкріплюються в підсвідомості мовців як «офіційні». Спираючись на результати питання «Чи стикалися Ви зі зверненням російською мовою від робітників розважальних центрів (кафе, парк, торговельний центр)?», можемо помітити кардинальну різницю у відповідях на вищезазначені питання (Мал. 3.3) та засвідчити той факт, що більшість харків'ян послуговуються російською мовою під час обслуговування клієнтів. 69,2% опитаних надали ствердну відповідь на подане питання, 21,5% відповіли, що не стикались з поданою ситуацією, 9,3% утримались від відповіді. Розглянувши вищезазначені результати, можна засвідчити закріплення позиції формальної та неформальної мови у

свідомості харків'ян, що є однією з ознак диглосії та підтверджує її наявність у комунікативному просторі Харкова.

Малюнок 3.3 Використання певної мови у різних сферах обслуговування

Можна зробити висновок, що харків'яни частково послуговуються законом про закріплення української мови на рівні державної та використовують її у державних установах. Однак маємо протилежні результати щодо використання української мови у розважальних сферах, адже російську мову використовують на максимальному рівні у зазначених галузях. Подані результати свідчать про існування диглосії у конкретних сферах обслуговування, а також визначають наявність мови офіційного та неформального спілкування. Насамперед, російська мова характерна для неофіційного рівню спілкування, у той час як українська мова відбилася у свідомості харків'ян як «офіційна» мова.

Перемикання мовного коду в конфліктній ситуації

Попередні результати окреслюють використання диглосії у робочих закладах, проте, слід визначити, чи послуговуються харків'яни перемиканням мовного коду у певних обставинах, задля забезпечення комфортного спілкування з дискусантом, адже це є однією з ознак диглосії [Крапива, 2015, с. 20]. Таким чином, двомовна людина, на підсвідомому

рівні, обирає для себе більш престижну мову для ефективного спілкування, або для досягнення певної мети. Це свідчить про виокремлення двох мов, якими володіє конкретний носій.

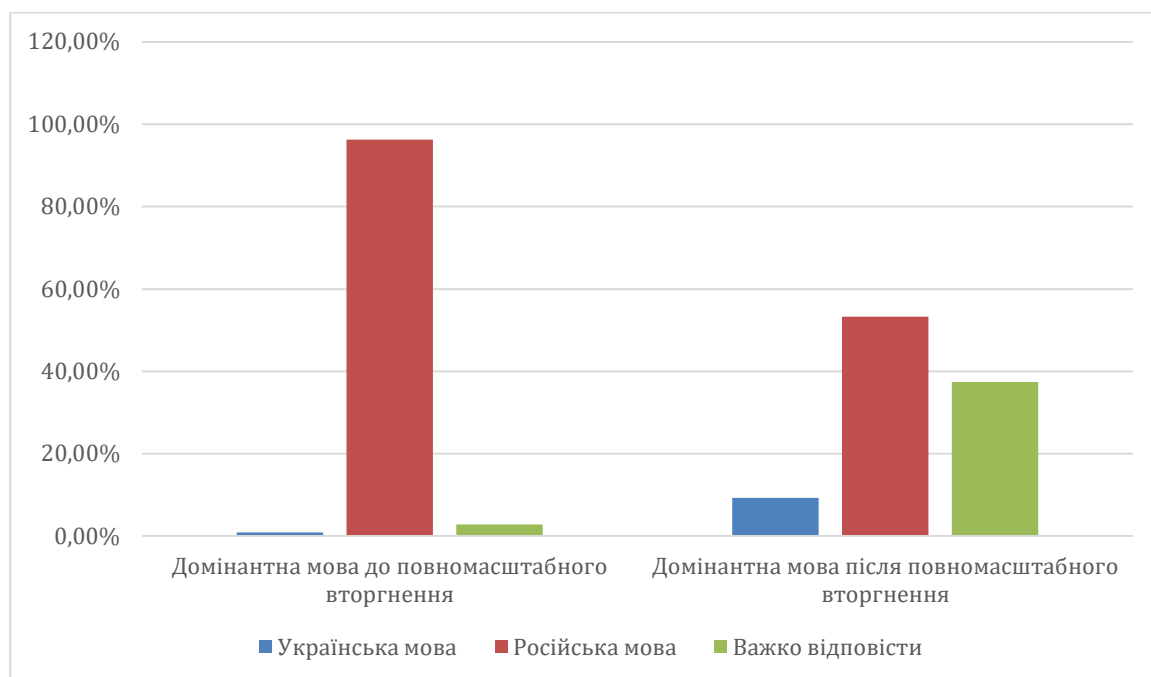
Слід зазначити, що феномен диглосії існував у Харкові ще до повномасштабного вторгнення. Так, Ю. Крапива та Є. Гоф у своїх дослідженнях не оминають явище диглосії: «...щоб уникнути неприємних ситуацій та неочікуваної реакції незнайомців, респонденти здійснюють перемикання кодів» [Крапива, Гоф, 2017, с. 163]. Тобто людина робить свідомий вибір, щоб уникнути непорозумінь в іншомовному середовищі, що є характерним для цього явища.

Виокремивши вищезазначені ознаки диглосії, респондентам було запропоноване таке запитання: «Чи виникали у Вас ситуації, які змушували Вас перейти на іншу мову задля уникнення конфлікту?». Відповіді на подане питання мали різнобічний характер, більший відсоток опитаних зазначив, що не стикались з такою ситуацією. Кількість таких респондентів становила 56,1% та 12,1% ухилились від відповіді. Проте, слід зауважити, що результати опитування зафіксували наявність диглосії у поданій ситуації, адже 31,8% опитаних надали ствердну відповідь. Спираючись на опитування С. Соколової [Соколова, 2017], яке аналізує та обчислює процент залучення іншої мови в різних ситуаціях серед українськомовного та російськомовного населення Одеси, Харкова, Львова та Києва, можна зробити висновки, що активне впровадження української мови загартувало мовну стійкість серед молоді Харківщини. Авторка зазначає, що високий відсоток українськомовних харків'ян не змінювали мовний код під час дослідження та виражали мовну стійкість у дискусії, коли як у групі російськомовних харків'ян певний відсоток був меншим [Соколова, 2017, с. 32]. Згадуючи вищезазначені матеріали, можемо помітити досить прогнозовані результати на користь української мови. Отже, результати нашого дослідження та роботи інших вчених щодо цього питання дозволяють дійти висновку, що явище диглосії існує у певних

комунікативних ситуаціях до та після повномасштабного вторгнення, проте є більший відсоток харків'ян, які виражають мовну стійкість у певних мовних ситуаціях і не запобігають методу перемикання мовного коду залежно від можливої реакції дискуснтів.

Поширення української та російської мови в оцінці харків'ян

Оцінка перспективи та зміни мовної ситуації є домінуючим питанням, адже це дозволить спрогнозувати подальші перспективи української мови в Харкові. Примітно, що динаміка використання української мови зростає з часів незалежності України. Також, спираючись на порівняльну статистику матеріалів нашого дослідження, можна помітити масштабні зміни мовної тенденції харків'ян на користь української мови. Так, на питання «На Вашу думку, яка мова переважала в харків'ян до повномасштабного вторгнення?» 96,3% респондентів надали однозначну відповідь на користь російської мови. Всього 0,9% зазначили українську мову та 2,8% утримались від відповіді на це запитання. Такі результати свідчать про цілком домінуючий статус російської мови у комунікативному просторі харків'ян до повномасштабного вторгнення. Суспільно-політичні події в Україні, зокрема в Харкові, мали вплинути на мовні звички харків'ян, проте ми можемо виокремити суперечливі спостереження про домінантність однієї з двох мов (Мал. 3.4). На запитання «На Вашу думку, яка мова нині переважає в харків'ян?» спостерігаємо не такі однозначні відповіді, які були у минулому питанні. 53,3% респондентів зазначили російську мову, проте тільки 9,3% опитаних обрали українську мову. Слід наголосити, що 37,4% утримались від відповіді.

Малюнок 3.4 Домінантна мова в оцінці жителів Харкова

Порівнюючи кількість респондентів, які нині використовують російську мову як мову спілкування, або її поєднання з українською, та перевагу російської мови на Харківщині, можемо зробити висновок, що в нинішньому комунікативному просторі харків'ян панує явище білінгвізму, проте домінантною мовою все ще залишається російська.

Перспективи українізації суспільства

Беручи до уваги результати переваги російської мови серед харків'ян, слід наголосити на оцінку змін мовної тенденції серед харків'ян. Респондентам було надане питання «Чи помічаєте Ви зміни мовної поведінки в Харкові на користь української мови після повномасштабного вторгнення?». Можемо помітити, що 64,5% вбачає позитивні зміни мовних звичок харків'ян на користь української мови, та тільки 14% опитаних не відчули поширення української в Харкові. 21,5% відчули складність та невпевненість щодо відповіді на це запитання. Подані результати свідчать про поширення української мови в Харкові після повномасштабного вторгнення, проте, спираючись на вибір респондентами домінантної мови, можемо зробити висновок, що зміни на користь української мови не є масштабними. Слід визначити, що більшість харків'ян після початку повномасштабного

вторгнення переважно почали послуговуватися явищем білінгвізму та диглосії, внаслідок змін мовних звичок.

Отже, матеріали результатів опитування відображають здебільш двомовну поведінку харків'ян та значне поширення феномену диглосії у зв'язку зі зміною сучасних мовних тенденцій. Розподіл відповідей трансліює поширення української мови, проте відзначається домінантність російської мови у суспільстві Харкова. Також, помітна висока динаміка використання явищу суржику. Насамперед, результати поширення диглосії та домінантності російської мови у суспільстві перегукуються із результатами опитувань, що були проведені в Харкові до повномасштабного вторгнення. Втім, слід зауважити на тому, що, попри перевагу російської мови, у респондентів помітне розуміння важливості впровадження української мови на неофіційному рівні.

Розглянувши отримані результати, слід сказати про підвищення рівню свідомості та важливості мовного питання в Україні, зокрема, в Харкові. Як визначає О. Ткаченко: «Мова є формою вияву національної ментальності кожного народу, у тому числі й українців» [Ткаченко, 2004, с. 106].

Результати нашого дослідження висвітлюють мовну ситуацію в освітніх, адміністративних і розважальних закладах. Подана інформація характеризує часткове дотримання закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної», проте помітне виокремлення мов у різних комунікативних сферах. Предметно, що в свідомості багатьох харків'ян існує розподіл мови на «офіційну» та «неофіційну». Відповідно до вищезазначеного, респонденти зафіксували високий відсоток використання російської мови від працівників розважальних центрів і надання послуг, переважно, українською мовою в державних та адміністративних закладах. Також, зафіксовано сприйняття української мови на рівні законодавства, проте результати демонструють той факт, що російська мова досі закріплена в суспільстві харків'ян як «неформальна».

Висока динаміка ствердних відповідей була помітна на запитання про використання суржику у спілкуванні. Матеріали опитування зафіксували великий відсоток харків'ян, які помічали у себе використання росіянізмів і калькування, що характерні для явища суржику [Крапива, Гоф, 2017, с. 164]. Втім, зауважимо, що конкретна проблематика була актуальною в суспільстві харків'ян ще до повномасштабного вторгнення, тому спрогнозувати викорінення поданого феномену є складним питанням.

Прогноз масштабної динаміки на користь української мови є доволі обнадійливим, проте процес повного викорінення суржику та росіянізмів з ужитку харків'ян має не такі позитивні прогнози. Таким чином, мовна ситуація Харкова потребує подальшого докладання максимальних зусиль задля асиміляції російської мови з ужитку.

Слід сказати, що результати опитування зафіксували великий відсоток поширення явища диглосії в суспільстві міста Харкова. Причиною цього є активне впровадження української мови в різні сфери обслуговування, територіальні особливості, суспільно-політичні обставини, зміни мовних звичок. Окреслюючи диглосний характер мовної ситуації, слід визначити тенденцію виокремлення мовцями мови на «офіційну» та «неофіційну». Насамперед, результати дослідження зафіксували зріст попиту на користь української мови, проте немалий відсоток харків'ян поєднують українську та російську мову в комунікативних діях, що свідчить про двомовний характер міста.

ВИСНОВКИ

Комунікативні тенденції жителів Харкова сформовані під впливом політики російської імперії та СРСР. Зауважимо на тому, що шовіністська політика з боку росії продовжується і після проголошення незалежності України. Внаслідок цього, ми можемо спостерігати великий відсоток поширення явищу двомовності в комунікативному просторі Харкова після повномасштабного вторгнення.

У кваліфікаційній роботі було проведено дослідження поширення явищ білінгвізму та диглосії, за допомогою онлайн-опитування у додатку Google Forms. Також, було спрогнозовано перспективи подальшого розвитку цих феноменів у Харкові.

Проаналізувавши динаміку використання української та російської мов міста Харкова, можемо наголосити на тому, що поставлена мета та завдання нашого дослідження були досягнуті та виконані. Дослідивши отримані результати, можемо охарактеризувати загальну мовну ситуацію Харкова як двомовну. Зазначимо, що через зміну мовної поведінки жителів Харкова, активно поширюється явище диглосії. Слід сказати, що попри активну динаміку розповсюдження української мови в суспільстві, існує виокремлення мов на «домінантну» та «підлеглу», а також на «формальну» та «неформальну». Також помічено наявність використання суржикізмів, що спричинено двомовною ситуацією в місті.

Слід зазначити, що всі поставлені завдання кваліфікаційної роботи були виконані у повному обсязі. Завдяки ретельному аналізу та опрацюванню теоретичних матеріалів, було визначено поточний стан дослідження явищу білінгвізму та диглосії. Також, за допомогою словників лінгвістичних термінів, було узагальнено характеристику конкретних понять. Доцільно сказати про наявність у теоретичному розділі детальної класифікації поданих феноменів. У роботі проаналізовано специфіку питання білінгвізму та

диглосії, охарактеризовано їх взаємозв'язок у галузі мовознавства. За допомогою історичних праць вчених, окреслені чинники, які вплинули на наявну мовну ситуацію в Україні, зокрема, в Харкові. За допомогою проведеного власного опитування, було розроблено динаміку використання української та російської мов серед харків'ян. Слід додати, що було з'ясовано відсоток поширення явищу білінгвізму та диглосії у межах міста Харкова. Виявлена наявність виокремлення певних мов на різні сфери комунікацій. Примітно, що українська мова переважає в освітніх, державних і адміністративних закладах. Російська мова частіше використовується в розважальних, неформальних закладах. Згідно з результатами опитування, визначено наявність домінантної мови в суспільстві. Також, узагальнено мовну поведінку харків'ян під час повномасштабного вторгнення. Як висновок, в результаті аналізу мовної ситуації міста Харкова, можна підсумувати, що в сучасному комунікативному просторі жителів цього міста панує двомовність у співіснуванні з явищем диглосії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Лушпай Т. М. Особливості свідомості білінгвів//ст.: зб. наук. ст/за ред. Гнатюк М. І. Острог: Вид. нац. ун-ту «Острозька академія», Серія: Філологія, 2009. Вип. 11. С. 55–62.
2. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Київ: Довіра, 2007. – 205 с.
3. Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 т. Т. 1./А. П. Загнітко. – Донецьк. нац. ун-т. ім. В. Стуса. Б.в., 2012. – 402 с.
4. Ferguson Ch. Language structure and language use: Essays by Charles Ferguson. Stanford University Press, 1971. – P. 328.
5. Fishman J. Bilingualism with and without diglossia//Diglossia with and without bilingualism. Yeshiva University. Journal of Social Issues, Vol. 23 (1), 1967.
6. Weinreich U. Languages in Contact. The Hague: Mouton//published by Linguistic Circle of New York. New York, 1953. – P. 148.
7. Grosjean F. The bilingual's language modes//The Bilingualism Reader. London, 2007 – P. 592.
8. Schuchgardt H. Pidgin and Creole languages: Selected essays by Hugo Schuchgardt//edited by G. Gilbert. Cambridge University Press, 1980. – P. 168.
9. Baker C. Foundations of Bilingual Education and Bilingualism. Third edition. Multilingual Matters Ltd, 2001. – P. 484.
10. Bloomfield L. Language. New York: H. Holt and Company, 1933. – P. 564.
11. Meillet A. Linguistique historique et linguistique générale, 2 vols., Paris, Champion, publiée par la Société de Linguistique de Paris, 1921. – P. 335.
12. Ткаченко О. Українська мова і мовне життя світу. Київ: Спалах, 2004. – 272 с.
13. Масенко Л. Нариси з соціолінгвістики: посібник. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 242 с.

14. Радевич-Винницький Я. Двомовність в Україні: теорія, історія, мововживання: монографія. Київ – Дрогобич: Посвіт, 2011. – 592 с.
15. Крапива Ю. До питання про білінгвізм/Ю. В. Крапива//Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Серія: Філологія, 2015. Вип. 73. С. 20–22.
16. Загнітко А. Кваліфікаційні та класифікаційні ознаки білінгвізму: аспекти, різновиди, методи/А. Загнітко//Лінгвістичні студії, 2013 – Вип. 26. С. 209–219.
17. Шумарова Н. Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму. Київ: Київ. держ. лінгв. ун-т, 2000 – 283 с.
18. Мацюк Г. Українське мовознавство через призму наукових шкіл//Вісник Львів. ун-ту. Серія: філологічна. Вип. 34. Ч.2. Львів, 2004.
19. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 330 с.
20. Матвеева Н. Терміни «білінгвізм» і «диглосія» в соціолінгвістичній традиції. Мовознавчий вісн.: зб. наук. пр. Черкаси, 2019. Вип. 26. С. 130–136.
21. Мацнєва Є. Проблема дефініції терміна «білінгвізм»/Мацнєва Є.//Інтелект, особистість, цивілізація, 2016. Вип. 12. С. 36–44. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/intelekt_2016_12_7
22. Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. Київ: Вид. «Кліо», 2017. – 240 с.
23. Масенко Л. Мова і суспільство: постколоніальний вимір. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004 – 163 с.
24. Матвеева Н. Білінгвізм та диглосія у студентському середовищі Києва . Мова і суспільство. Львів, 2019. Вип. 10. С. 120–128.
25. Матвеева Н. Терміни «білінгвізм» і «диглосія» в соціолінгвістичній традиції. Мовознавчий вісник: збірник наукових праць. Черкаси, 2019. Вип. 26. С. 130–136.
26. Матвеева Н. Українсько-російський білінгвізм і диглосія в сучасному комунікативному просторі Києва: дис. д-ра філософії в галузі гуманітарних наук зі спеціальності 035 Філологія/Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В.

Гнатюка. Київ; Тернопіль, 2021 – 239 с. Режим доступу: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/18591>

27. Масенко Л. Мова і політика. Київ: Соняшник, 1999 – 100 с.

28. Grosjean F. Life with Two Languages. An Introduction to Bilingualism. Harvard University Press; New edition, 1984. Режим доступу: <http://www.hup.harvard.edu/catalog.php?isbn=9780674530928>

29. Lambert W. Developmental aspects of second-language acquisition: I. Associational fluency, stimulus provocativeness, and word-order influence. *Journal of Social Psychology*, 1956. Vol. 43. P. 83–89.

30. Harris R. Cognitive processing in bilinguals//Kansas State University. Manhattan, KS, USA, 1992. – P. 581.

31. Семчинський С. Семантична інтерференція мов. На матеріалі слов'яно-східнороманських мовних контактів. Київ: Вища школа, 1974 – 256 с.

32. Узунов С. Мовна ситуація в Україні: білінгвізм чи диглосія? *Українське мовознавство*. Київ, 2014. Вип. 1 (44). С. 81–93.

33. Бурда Т. Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму (молодіжне середовище м. Києва): автореф. дис. канд. філол. наук// Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2001 – 21 с.

34. Marcais P., La diglossie arabe. *L'Enseignement Public*, 1930 – P. 401–409.

35. Rhoides E. *Parerga*. Greece, 1885 – P. 230.

36. Psychari J. My Journey//*Το ταξίδι μου*. Athens: S. K. Vlastos, 1888 – P. 264.

37. Haugen E. Schizoglossia and the Linguistic Norm//*Monograph Series on Languages and Linguistics*. Georgetown University Press. New York, 1971 – P. 63–74.

38. Масенко Л. Суржик: між мовою і язиком/Лариса Масенко//2-ге вид., зі змінами і допов. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2019 – 229 с. Режим доступу: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/16244>

39. Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. Дрогобич: Вид. фірма «Відродження», 1997 – 360 с.

40. Fox R. J. G. Herder on Language and the Metaphysics of National Community//The Review of Politics. Cambridge University Press, 2003 – P. 237–262.

41. Дроб'язко В. Репресивне переслідування української культури в царській Росії/В. С. Дроб'язко//Теорія і практика інтелектуальної власності, 2019. Вип. 2. С. 71–75. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpiv_2019_2_10

42. Васькович Г. Шкільництво в Україні/Український вільний ун-т. Серія: Скрипти. Мюнхен: Ціцero, 1976 – 226 с.

43. Сірополко С. Історія освіти в Україні: монографія./С. Сірополко: Укр. вільний ун-т. (м. Мюнхен, Німеччина); Друзі т-ва ім. Г. Ващенка. Київ: Наук. думка, 2001 – 911 с.

44. Казакевич О. Валуєвський циркуляр 1863 року в історіографічних оцінках//Етнічна історія народів Європи. Київ, 2013. Вип. 40. С. 69–74.

45. Гдакович М. Соціальне мовчання в комунікативному аспекті//Закарпатські філологічні студії. Львів, 2022. Вип. 26. С. 43–47.

46. Васькович Г. Емський указ і боротьба за українську школу//Український вільний ун-т. Мюнхен: Ціцero, 1976 – 21 с.

47. Субтельний О. Україна: історія/Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. Київ: Либідь, 1991 – 512 с.

48. Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. Женева, 1877 – 152 с.

49. Жовтяк-Тараскіна Д. Державна мовна політика Російської імперії в Україні/Д. С. Жовтяк-Тараскіна//Ефективність державного управління: зб. наук. пр., 2013. Вип. 37. С. 62–69.

50. Терещенко О. І. Нечуй-Левицький та Емський указ/Терещенко О. М.//Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки. Луцьк, 2016. Вип. 13 (338). С. 36–42.

51. Єршова А., Федушко С., Серов Ю. Google Forms як ефективний засіб проведення онлайн-опитувань//Інформація, комунікація, суспільство:

матеріали 8-ї міжнародн. наук. конф. Вид. Львів. політехніки. Львів; Чинадієво, 2019. С. 214–215. Режим доступу: <http://ics.skid-lp.info/ICS2019Proceedings.pdf>

52.Суїменко Є. Анкетне опитування: мистецтво ставити запитання. Режим доступу: <https://divovo.in.ua/anketne-opituvannya-mistectvo-staviti-zapitannya.html> (Дата звернення: 10.11.2022)

53.Крисенко Т., Суханова Т. Проблема білінгвізму та лексико-семантична інтерференція як ознака мовної ситуації в сучасній Україні на прикладі лінгвокультурної ситуації Харкова. Одеський лінгв. вісн., 2016. С. 157–161.

54.Крапива Ю., Гоф Є. Своєрідність білінгвальної комунікації/Південний архів: збірн. наук. праць. Херсон, 2017. С. 163–165

55.Бестерс-Дільгер Ю. Українська, російська та англійська мови у сприйнятті українців (на матеріалі всеукраїнського опитування 2013 року)//Ю. Бестерс-Дільгер/Українське мовознавство. Київ: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2014. Вип. 1. С. 69–81. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Um_2014_1_8

56.Ставицька Л., Труб В. Суржик: міф, мова, комунікація/Л. Савицька, В. Труб//Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти: Зб. наук. праць. – Київ, 2007. С. 31–120.

57.Відомості Верховної Ради (ВВР), 2019. Вип. 21. с. 81. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2704-19> (Дата звернення: 15.03.2023)

58.Соколова С. Регіональні особливості взаємодії мовних кодів за двомовного спілкування/С. Соколова//Українська мова, 2017 – Вип. 3. С. 25–39. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrm_2017_3_5

08.05.2023

Дата

Підпис

АНОТАЦІЯ

Шитикова А. Д. Українсько-російський білінгвізм і диглосія в сучасному комунікативному просторі Харкова під час повномасштабного вторгнення у 2022 році. Кваліфікаційна робота на здобуття першого (бакалаврського) рівня вищої освіти.

Загальний обсяг роботи становить 46 сторінок, з яких 41 сторінка – основна частина, включаючи 2 сторінки списку використаної літератури, що становить 58 позицій. Робота містить 3 розділи та 2 підпункти на кожний розділ.

У науковій праці детально окреслено питання дослідження білінгвізму та диглосії серед українських та зарубіжних лінгвістів, проаналізовано мовну ситуацію Харкова та визначено динаміку використання української та російської мов у різних сферах комунікацій. Матеріалом дослідження стали результати власного опитування. За допомогою анкетування розглянуто мовні особливості жителів Харкова. Основну увагу зосереджено на визначенні динаміки поширення української та російської мов до та після повномасштабного вторгнення. Було виявлено наявність домінантної мови в суспільстві та узагальнено мовну ситуацію Харкова.

У роботі проаналізовано мовну поведінку у працівників державних та розважальних закладах. Також виявлено відсоток поширення суржику серед респондентів. Спрогнозовано подальше закріплення української мови серед харків'ян. Визначено ймовірність викорінення суржику у жителів Харкова. Визначено білінгвальний характер мовної ситуації Харкова. За допомогою дослідження, проаналізовано поширення диглосії у сучасних умовах. Доведено співіснування явищу білінгвізму та диглосії в сучасному комунікативному просторі міста Харків.

Ключові слова: білінгвізм, білінгви, диглосія, українська мова, російська мова, мовний код, домінантна мова, перемикання мов, комунікативна ситуація, соціолінгвістика, лінгвоцид, русифікація.

SUMMARY

Shytykova A. D. Ukrainian-Russian bilingualism and diglosia in the modern communication space of Kharkiv during the full-scale invasion in 2022. Qualification work for the first (Bachelor's) level of Higher Education.

The total volume of the work is 46 pages, of which 41 pages are the main part, including 2 pages of the list of references, which contains 58 items.

The scientific work describes in detail the issues of studying bilingualism and diglosia among Ukrainian and foreign linguists, analyzes the language situation in Kharkiv and determines the dynamics of the use of Ukrainian and Russian languages in various spheres of communication. The research material was the results of our own survey. With the help of a questionnaire, the language characteristics of Kharkiv residents were considered. The main focus is on determining the dynamics of the spread of Ukrainian and Russian languages before and after the full-scale invasion. The existence of a dominant language in society was revealed and the language situation in Kharkiv was generalized.

The paper analyzes the speech behavior of employees of state and entertainment institutions. The percentage of surzhyk distribution among respondents was also revealed. Further consolidation of the Ukrainian language among Kharkiv residents is predicted. The probability of eradication of surzhyk among Kharkiv residents is determined. The bilingual nature of the language situation in Kharkiv is determined. With the help of the study, the distribution of diglosia in modern conditions is analyzed. The coexistence of the phenomenon of bilingualism and diglosia in the modern communicative space of the city of Kharkiv is proved.

Key words: bilingualism, bilingual, diglossia, ukrainian language, russian language, language code, dominate language, code switching, communicative situation, sociolinguistics, linguisticide, russification.